

УДК 378.22 : 159. 942 – 027 561

КАЛЮЖНА Юлія Іванівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ЕМОЦІЙНИЙ АСПЕКТ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядається проблема адаптації студентів педагогічних ВНЗ до специфічних сторін майбутньої професійної діяльності і, передусім, до застосування в ній таких функціональних засобів праці, як спілкування, виразних форм мови та поведінки, навичок взаємодії з учнями. Розглядається роль емоційного інтелекту у цьому процесі як чинника активного освоєння студентами фахових знань та умінь, їх спрямованості на самовдосконалення та саморозвиток. Окреслюються основні напрямки розвитку компонентів емоційного інтелекту в навчальному процесі в умовах вищої школи.

Ключові слова: адаптація, професійна адаптація, соціальна адаптація, емоційний інтелект, педагогічне спілкування, саморозвиток особистості, професійна діяльність учителя.

Постановка проблеми. Сучасний навчальний процес у вищому навчальному закладі передбачає формування майбутнього професіонала як всебічно розвиненої особистості, спрямованої не лише на виконання системи професійних обов'язків, але і на здійснення широкого кола соціальних функцій. Особливої актуальності це набуває при підготовці студентства до роботи в сфері соціономічних професій, де об'єктом прикладання фізичних і духовних зусиль є люди, групи, колективи та вирішення специфічних проблем, пов'язаних з їхньою життєдіяльністю. Адаптованість особистості педагога до реалізації широкого спектру різнопланової взаємодії з учнями та колегами у навчальному процесі є запорукою успішності його професійної діяльності, яка, в свою чергу, виступає могутнім чинником розвитку трудової мотивації протягом усього подальшого життєвого шляху. Сьогодні однією з найважливіших проблем сучасної школи є розвиток емоційного аспекту реалізації педагогічного спілкування як основного засобу професійної діяльності вчителя, який забезпечує, передусім, його налаштованість на проникнення у світ почуттів співбесідника, співпереживання, емпатію та на використання педагогом нестандартних прийомів спілкування, при яких відбувається відхід від чітко вираженої рольової позиції вчителя на користь організації його суб'єкт-суб'єктної взаємодії з учнями [2]. Тому вивчення можливостей поступової адаптації до складних закономірностей реалізації такої взаємодії під час освоєння

студентами майбутньої педагогічної професії в умовах вищої школи набуває особливої ваги та значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність людини багато в чому визначається її адаптованістю до виконання службових та професійних обов'язків. Як зазначається в широкому колі психолого-педагогічних досліджень, адаптація проявляється на об'єктивному рівні у стабільності трудової діяльності, її високій ефективності та виразній тенденції до професійно – кваліфікаційного зростання особистості. У студентському віці адаптація до суттєвих сторін професійної діяльності реалізується в успішному освоєнні фахових знань та навичок. На суб'єктивному рівні вона виявляється в задоволенні роботою, позитивному самосприйманні особистості та переживанні позитивних емоцій, пов'язаних як із професійним середовищем у цілому, так і з його окремими елементами (об'єктом праці, засобами, отриманими результатами, соціальним оточенням) [5; 9]. Тому сьогодні адаптація у психології розглядається як фактор, який надає особистості ознак продуктивної виробничої сили, а сучасні підходи до вивчення адаптації розглядають особистість фахівця як цілісну систему у різноманітності видів і форм виконуваної діяльності.

У дослідженні цієї проблеми ми керувалися розумінням особливостей специфіки адаптації та емоційного аспекту адаптованості студентів до майбутньої професійної діяльності, які досліджувалися у працях багатьох психологів (П.К. Анохін, Г.О. Балл, Є.П. Ільїн, В. Казначєв, В.С. Мерлін, В.А.Семіченко); нами також були вивчені і враховані вікові особливості студентів, які висвітлені у працях Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, Л.Г. Подоляк, В.А. Семіченко та інших.

Психічна адаптація є складним різноплановим процесом взаємодії людини з середовищем, яке містить нові для неї структурні або динамічні характеристики. Вочевидь, це поняття безпосередньо стосується опанування нової для особистості професійної діяльності як у процесі навчання, так і на початкових етапах самостійної фахової роботи. Варто зазначити, що у сучасних психологічних дослідженнях вирізняють два напрямки такої взаємодії. Перший з них передбачає пристосування людини до нових для неї умов чи обставин із метою встановлення певної рівноваги з середовищем. Пасивний характер цього процесу обумовлює її орієнтацію, перш за все, на засвоєння засобів ефективного пристосування до зовнішніх умов чи обставин. Другий напрямок адаптації, відображаючи складну систему вже сформованих потреб та прагнень особистості, пов'язаний з її активною перетворюючою позицією, спрямованою на пізнання та перетворення як власних психічних особливостей, так і зовнішніх виробничих умов. У цьому випадку адаптація супроводжується самозбагаченням

особистості, що, зрештою, приводить до реалізації в професійній діяльності не лише системи засвоєних умінь та навичок, але і творчих можливостей людини. При цьому процес взаємодії особистості й середовища полягає в пошуку й використанні адекватних способів задоволення основних потреб (потреби в інформації, самореалізації, самоствердженні, саморозвитку, тощо) [5 ; 9; 11].

Суттєвою характеристикою адаптації особистості є те, що у цьому явищі тісно переплітаються процесуальні та результативні аспекти, оскільки кожен новий результат взаємодії особистості з виробничим середовищем неодмінно вплітається у цей процес, розвиваючи та збагачуючи його. Такий процесуально-результативний підхід до вивчення процесу адаптації особистості відображає його діалектику та неоднозначність критеріїв оцінки цього явища.

У процесі адаптації до діяльності, в тому числі і до навчання у вищій школі, можна виділити такі основні складові. По-перше, це фізіологічний аспект адаптації, який передбачає входження у новий режим праці і відпочинку і вимагає перебудови алгоритму життєдіяльності. По-друге, це практичний (професійний) аспект , який стосується засвоєння широкого кола нових для особистості знань та вмінь, необхідних для успішної майбутньої фахової діяльності. По-третє, це соціальний аспект, який пов'язаний із входженням у новий для особистості студентський колектив, освоєнням нової соціальної ролі. У вітчизняній психології існує думка про тісний взаємозв'язок між професійною та соціальною адаптацією. Так, А.А.Свенцицький вказує, що засвоєння особистістю нових для неї професійних умінь і навичок обумовлюється входженням її у виробничий колектив, системою взаємозв'язків з іншими, яка виступає водночас і джерелом постійної інформації, і полем для самовдосконалення та самовиразу людини. У той же час успішність оволодіння фаховими знаннями та вміннями забезпечує визначення соціального статусу та ролі працівника у колективі. Саме тому процес адаптації слід розглядати у цілісності її сторін як комплексне явище у контексті вікового розвитку студентів ВНЗ [7 ; 9 ; 13].

Як зазначають Подоляк Л.Г., Юрченко В.І., Малихін О.В. Павленко І.Г., Лаврентьева О.О., Матукова Г.І., та ін., саме у студентському віці відбувається формування спрямованості як своєрідної ієрархії мотивів, яка визначає пріоритетні для особистості напрямки активності, надає її діяльності стабільності та осмисленості. Окрім цього, здійснюється розвиток адекватної самооцінки шляхом інтенсивної порівняння студентом власної поведінки з деяким ідеалом. Слід зазначити, що у студентському віці до самооціночних характеристик відносяться також і професійні, а зразком для порівняння виступають фахівці (передусім викладачі ВНЗ). Для

студентства характерним є розвиток професійних та творчих здібностей як потенційних можливостей особистості, які сприяють ефективності діяльності, надають їй оригінальності та неповторності. На основі цього поступово відбувається формування професійних та громадянських якостей особистості [7; 9].

Цілком зрозуміло, що всі ці характеристики особистості розвиваються на фоні інтенсивної адаптації молодшої людини до процесу навчання у ВНЗ, який багато у чому відрізняється від шкільного навчання. У свою чергу, складний адаптаційний процес студентів до засвоєння нових для них знань та умінь неможливий без реалізації низки характеристик, які є результатами розвитку особистості у студентському віці.

Беручи до уваги соціономічний тип педагогічної професії, де основним засобом фахової діяльності є цілеспрямована взаємодія між учителем та школярами на суб'єкт-суб'єктному рівні, однією з важливих сторін адаптації студентів до майбутньої професії є реалізація сформованого емоційного інтелекту студентів, який є чинником активного освоєння фахових знань та умінь, що стосуються опанування основних функцій педагогічного спілкування.

У педагогічному процесі спілкування забезпечує низку важливих функцій, кожна з яких набуває особливого значення у ході надання навчального процесу ознак активної взаємодії. Так, Семиченко В.А., Волкова Н.П. до їх складу відносять:

- контактну, тобто забезпечення готовності як до сприймання, так і до передачі змісту знань,
- інформаційну, що полягає у обміні думками, рішеннями тощо,
- спонукальну, яка забезпечує спрямування співбесідника до певних дій,
- координаційну, що передбачає узгодження дій для спільної діяльності,
- пізнавальну як сприймання і вивчення внутрішнього стану співрозмовника, членів колективу, себе самого,
- експресивну, що, з одного боку, є здатністю педагога до емоційної виразності у передачі знань, а з іншого – забезпечує обмін емоціями з партнером,
- встановлення відносин, тобто рольових, статусних та міжособистісних зв'язків,
- організацію впливу як зміну станів, поведінки, комунікативних можливостей особистості,
- управлінську тобто здатність як керувати своєю поведінкою, так і впливати на інших людей [2; 12].

Не викликає сумніву те, що ці функції мають системний характер, а, отже, передбачають єдність і постійний взаємозв'язок, який

дозволяє педагогу організовувати різнопланову взаємодію з учнями не лише на уроках, а і в позаурочний час. Тому можна стверджувати, що реалізація кожної з них неможлива без здатності сторін педагогічного спілкування до усвідомлення та аналізу як власних емоцій та почуттів, так і переживань співбесідника. Саме це забезпечує сприятливий психологічний клімат у взаємодії та налаштованість її учасників на співпрацю та взаєморозуміння. На думку ряду сучасних науковців ці психологічні характеристики входять до складу *емоційного інтелекту*, який полягає в органічному поєднанні мислення з емоційною сферою особистості та становить основу саморегуляції поведінки [1, 3, 4]. Автори зазначають, що структура емоційного інтелекту є різнорівневою, тому кожен з її компонентів має своєрідний вплив на педагогічну взаємодію. Розглянемо їх детальніше.

Найпершим кроком до усвідомлення власних емоцій є розпізнавання (називання), яке має реалізуватися у розумінні природи їх виникнення та особливостей перебігу в різних ситуаціях.

У рамках цієї складової емоційного інтелекту можуть корінитися подальші уявлення про реалізацію емоцій у експресивних проявах поведінки педагога і про можливі шляхи їх розвитку та корекції.

Наступним компонентом емоційного інтелекту є самоконтроль та саморегуляція емоційних проявів. У реалізації навчального процесу педагогом вони забезпечують реалізацію таких виховних впливів на особистість учнів, як переконання та навіювання, що досить часто ґрунтуються на зразках поведінки самого вчителя. Окрім цього, вони сприяють емоційному забарвленню навчального матеріалу та надають йому особистісного змісту як для школярів, так і для самого вчителя.

Більш складним компонентом емоційного інтелекту у взаємодії педагога з учасниками навчально-виховного процесу є усвідомлення не лише власних переживань, а і їх зв'язку з емоційними станами школярів. На практиці це реалізується у здатності до емпатії, чутливості до зміни почуттів співбесідника, їх розвитку. Все це забезпечує адекватне розуміння психічних станів дитини, дозволяє вчителю прийняти позицію учня у різних педагогічних ситуаціях і, внаслідок цього, здійснювати прогноз щодо можливих результатів та наслідків професійних дій.

Самотивація як найскладніший компонент емоційного інтелекту сприяє постійному процесу пізнання, розвитку і реалізації емоцій вчителем. Зацікавленість у перебігу як власних емоційних станів, так і переживань співбесідника, прагнення до контролюваності цього процесу та використання його для налагодження плідної взаємодії у навчанні школярів є основою для реалізації навчального процесу як співробітництва вчителя з учнями для досягнення спільного пізнавального результату.

Процес адаптації майбутніх педагогів до здійснення такого специфічного інтерактивного процесу у практичній діяльності став предметом нашого емпіричного дослідження.

Метою статті є дослідження значення емоційного інтелекту у процесі адаптації студентів до майбутньої професійної діяльності.

Завданнями статті є: 1) охарактеризувати процес адаптації майбутніх педагогів до професійної діяльності; 2) дослідити значення для цього процесу емоційного інтелекту студентів; 3) окреслити шляхи розвитку емоційної сторони адаптації студентів до фахової діяльності в умовах ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення особливостей емоційного аспекту адаптації студентів до майбутньої професії нами було досліджено вибірку із 200 студентів IV курсів Полтавського національного педагогічного університету, які не лише засвоїли навчальні дисципліни професійного спрямування, але і пройшли виробничу педагогічну практику в школі. Використовувалися методика К. Роджерса для виявлення соціально-психологічної адаптованості особистості, методика оцінки емоційного інтелекту та анкетування студентів [6 ; 12].

Отримані нами результати дозволили прийти до висновку, що переважна кількість досліджуваних студентів (63 %) виявили середні показники соціально-психологічної адаптованості і, відповідно, здатність змінювати свої навички, формувати нові уміння у контексті поведінки та спілкування в умовах динамічного соціального середовища. Високі показники, які свідчать про готовність самостійно долати складнощі у спілкуванні, реалізувати творчі можливості при цьому, було виявлено у 26 % опитуваних. І лише приблизно кожен десятий із досліджуваної вибірки студентів виявив нездатність змінюватися разом із соціальним середовищем, тенденцію до використання шаблонних форм поведінки у стосунках та взаємодії з оточуючими, негнучкість у ситуаціях, які вимагають швидкого педагогічного реагування.

Дослідження особливостей проявів емоційного інтелекту вищевказаними категоріями студентів дозволило виявити їх суттєві особливості. Так, серед студентів з низькими показниками соціально-психологічної адаптованості 80% відзначали труднощі у саморегуляції емоційних станів. Насамперед це стосувалося управління негативними емоціями (стримування гніву чи обурення поведінкою школярів, незадоволення їхньою невправністю у роботі, тощо), а також стимулювання позитивних емоційних станів у складних педагогічних ситуаціях (наприклад, проявів оптимізму та доброзичливості в ситуаціях неуспіху школярів у навчальному процесі). 75 % опитуваних цієї групи досліджуваних засвідчили також і про труднощі в процесі

самотивації у процесі розвитку емоційного інтелекту, підкреслюючи при цьому недостатні можливості у окресленні шляхів та засобів подальшого вдосконалення емоційної складової взаємодії з вихованцями.

Студенти, які продемонстрували високі показники соціально-психологічної адаптації, проявили досить високі результати з вищеназваних критеріїв емоційного інтелекту, але і вони визнавали деякі ускладнення при їх реалізації на практиці. Так, 61 % від числа опитуваних цієї групи відзначали, що мали суттєві утруднення при реалізації взаємодії з учнями під час педагогічної практики, які не могли подолати лише на рівні емоційної обізнаності чи емпатії. Проте, на відміну від попередніх досліджуваних, вони пов'язували їх з переживанням недостатнього практичного досвіду, виявляючи при цьому готовність поповнювати його у подальшому та трансформувати у складові власної педагогічної компетентності. Вочевидь, розвинена тенденція до самотивації у розвитку власних емоцій та управління ними сприяє прагненню студентів до цілеспрямованого самовдосконалення у реалізації фахової діяльності.

Студенти із середніми показниками соціально-психологічної адаптації, серед усіх складових емоційного інтелекту виявили, насамперед, емоційну обізнаність. Так, 68 % опитуваних досить ефективно орієнтувалися у широкому спектрі проявів переживань учнів, могли дати їм змістовну характеристику та пояснити причини їх виникнення у школярів. При цьому студенти відзначали, що основою цього є переважно засвоєння психолого-педагогічних дисциплін у ході їх теоретичної підготовки. Окрім цього, студенти виявили також здатність до розпізнавання емоцій інших людей (66% опитуваних) та до емпатійності (58 %). Вони пов'язували такі результати з набутим під час практики професійним досвідом, який дозволяє їм визначати переживання учнів за їх зовнішніми реакціями, мімікою, проявами поведінки. Студенти також зазначали, що реалізація механізму ідентифікації у навчальному процесі та педагогічному спілкуванні під час педагогічної практики сприяла розвитку емпатії, співпереживання з учнями у різнопланових педагогічних ситуаціях. Проте показники самотивації та самоуправління емоційними станами у них переважно не перевищували середнього рівня.

Особливої уваги заслуговували відповіді студентів на питання анкети, які стосувалися окреслення витоків таких утруднень. Зупинимося на деяких із них.

- Переважна більшість студентів вважає, що емоційний інтелект сприяє передусім реалізації безпосередньої взаємодії вчителя з учнями на уроці. При цьому вони не бачать практичного аспекту застосування цієї якості у побудові плану діяльності, поясненні нового матеріалу чи

саморозвитку педагога як фахівця. Це свідчить про недостатню цілісність сприймання студентами навчального процесу, місця емоційних проявів педагога у кожному його елементі.

- Студенти вважають, що досконалому педагогічному спілкуванню з учнями на уроці може заважати тенденція вчителів до обрання єдиної лінії реагування вчителя у різних педагогічних ситуаціях (від явно авторитарної до ліберальної). При цьому, розуміючи недосконалість такої тенденції, студенти посиляються на практичний аспект педагогічної діяльності («Так простіше працювати», «Учні адаптуються до певних стандартних дій та вимог вчителя»). Вочевидь, в основі такої тенденції лежить недостатня обізнаність студентів із засобами та прийомами оперативної перебудови емоційного реагування вчителя на зміни у перебігу навчального процесу.

- Процес саморозвитку емоційного інтелекту у майбутній професійній діяльності студентами також розуміється по-різному. Так, 58 % опитуваних зазначають, що при потребі у для цього вони звернуться до спеціальної літератури. Приблизно така ж кількість досліджуваних (55%) покладаються на консультації з фахівцями або сприймання прикладів поведінки тих досвідчених педагогів, які можуть продемонструвати прояви емоційного інтелекту на практиці. Проте, аналізуючи можливості розвитку емоційного інтелекту в умовах ВНЗ, більшість опитуваних вказують на необхідність ширшого використання новітніх педагогічних технологій, у тому числі і інтерактивних засобів навчання під час організації навчального процесу з психолого-педагогічних дисциплін.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Аналіз проблеми свідчить про важливість розвитку емоційного інтелекту студентів як одного з чинників адаптації майбутніх педагогів до майбутньої професійної діяльності. Проте сьогодні є очевидним, що застосування традиційних прийомів та засобів навчання у ВНЗ є недостатнім для формування основних складових емоційного інтелекту, особливо його найскладніших компонентів. Включення студентів у систему активних методів навчання на основі колективного розв'язування проблемних завдань і ситуацій є вимогою сьогодення, сприяє їх активній взаємодії водночас як у когнітивному, так і в емоційному аспекті. Застосування таких методів у навчальному процесі може стати запорукою підвищення інтересу студентів до проблем розвитку та реалізації емоційного інтелекту і усвідомлення його необхідності для ефективної адаптації до професійної діяльності як в умовах вищої школи, так і в подальшому самостійному житті.

Список використаних джерел

1. Андреева И.Н. Об истории развития понятия «эмоциональный интеллект» / И.Н.Андреева // Вопросы психологии . – 2008. – № 5. –С. 83–95.
2. Волкова Н.П. Професійно – педагогічна комунікація / Наталія Павлівна Волкова. – К.: ВЦ Академія, 2006. – 256 с. – (Серія «Альма – матер»).
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект : Ценное практическое руководство по развитию и совершенствованию эмоций человека / Д. Гоулман / перевод с англ. А.П. Исаевой. – Москва: Хранитель, 2008. – 476 с.
4. Дерев'янюк С.П. Сучасні технології розвитку емоційного інтелекту / С.П.Дерев'янюк // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. Т.ХІІ, част 5. – К., 2010. – С. 121–129.
5. Зотова О.И. Методы исследования социально-психологических аспектов адаптации личности / О.И. Зотова, И.К. Кряжева // Методология и методы социальной психологии. – М. : Наука, 1977. – С. 173–188.
6. Ильин Е.П. Эмоции и чувства; [2-е изд.] / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2008. – 783 с.
7. Малихін О.В. Методика викладання у вищій школі / Малихін О.В., Павленко І.Г., Лаврентьєва О.О., Матукова Г.І. – Київ : КНТ, 2014. – 262 с.
8. Маркова А.К. Психология труда учителя / Аэлита Капитоновна Маркова. – М., Педагогика, 1993. – 230 с.
9. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи / Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. – К. : Каравела, 2008. – 352 с.
10. Промышленная социальная психология / [Под ред. Е.С. Кузьмина, А.Л. Свенцицкого]. – Л., ЛГУ, 1982. – С.64–68.
11. Рогов Е.И. Психология общения / Евгений Иванович Рогов. – М. : Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 336 с.
12. Семиченко В.А. Психология деятельности / Валентина Анатольевна Семиченко. – К. : Издатель Эшке А.Н., 2002. – 248 с.
13. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності / Валентина Анатоліївна Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 335 с.

Ю.И. Калюжная

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ АДАПТАЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматривается проблема адаптации студентов педагогических ВУЗов к специфическим сторонам будущей профессиональной деятельности и, прежде всего, к использованию в ней таких функциональных средств труда, как общения, выразительных форм речи и поведения, навыков взаимодействия с учениками. Рассматривается роль эмоционального интеллекта в этом процессе как фактора активного освоения студентами специальных знаний и умений, их направленности на самоусовершенствование и саморазвитие. Определяются основные направления развития компонентов

эмоционального интеллекта в учебном процессе в условиях высшей школы.

Ключевые слова: адаптация, профессиональная адаптация, социальная адаптация, эмоциональный интеллект, педагогическое общение, саморазвитие личности, профессиональная деятельность учителя.

Yu. Kaliuzhna

FUTURE PEDAGOGUES' ADAPTATION TO PROFESSIONAL ACTIVITY: EMOTIONAL ASPECT

The given article considers the problem of the adaptation of the students of pedagogical higher educational establishments to specific aspects of their future professional activity. The author's research is based on up-to-date studies of this phenomenon and focused on its active nature, that should be examined in close relation of professional (or practical) and social-psychological adaptation of a future specialist to new work environment.

Taking into consideration the socioeconomic type of pedagogical profession, which features purposeful interaction between a teacher and schoolchildren at the subject-subject level, the conducted empirical research was aimed at finding out the influence of the students' emotional intellect on the process of their adaptation to future professional activity, which begins during their studies at higher school.

The role of emotional intellect in this process as the factor of active acquiring professional knowledge and skills, which provide the performance of the main functions of pedagogical communication and orientation of future pedagogues to self-perfection and self-help. The major difficulties of understanding the sense of this phenomenon by the students and their ideas about the possible ways of their overcoming with the help of specialists, teachers or using only their own efforts are analysed. Finally, the guidelines for the development of the emotional intellect components at the university training as the important factor of students' adaptation to their future profession are singled out.

Keywords: adaptation, professional adaptation, social adaptation, emotional intellect, pedagogical communication, personality self-help, teacher's professional activity.

Надійшла до редакції 24.05.2016 р.